И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Д 13.20.618 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 37,013; 159,923

ЭРГЕШОВА КУНДУЗ АБДЫЛАКОВНА

Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү

13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин башталгыч, мектепке чейинки билим берүүнүн педагогикасы жана психологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич –** педагогика илимдеринин доктору, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Алимбеков Акматали –** педагогика илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк «Манас» университетин педагогика кафедрасынын башчысы

Умарбекова Анара Анарбаевна – педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, Талас мамлекеттик университетинин педагогика жана психология кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме: К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин педагогика жана психология кафедрасы (Дареги: 720000, Бишкек ш., Тынчтык проспектиси, 27).

Диссертациялык иш 2022-жылдын 25-февралында саат 13.00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.20.618 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (дареги: 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51). Диссертациялык коргоонун онлайн трансляциясынын индентификатордук коду: https://vc.vak.kg/b/132-3bn-fgw-pkn.

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (дареги: Бишкек ш., Раззаков көч. 51) жана Кыргыз Билим берүү академиясынын (дареги: Бишкек ш., Эркиндик проспектиси, 25) Илимий китепканаларынан жана диссертациялык кеңештин сайтынан таанышууга болот (www.arabaev.kg).

Автореферат 2022-жылы 25 январда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин доктору, профессор: **Дюшеева Н.К.**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишип, өз алдынча суверендүү мамлекет болгон соң саясый-экономикалык, маданий жактан дүйнөлүк интеграция агымына кошулуу менен кыргыз элинин улуттук-руханий мурастарын дагы терең үйрөнүү жана аларды азыркы ааламдашуу шарттарында окутуу жана тарбиялоо процессинде пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрүн издөө талабы коюлду. Жаштардын улуттук маданий салттардан жыл өткөн сайын алыстоосу, массалык маданияттын агымына өзгөчө тез тартылышы, муундар ортосундагы байланыштардын деградацияга дуушарланышы, үй-бүлө институтундагы тарбиялык таасирдин пассивдеши болочок муундун инсан катары калыптануусуна терс таасирин тийгизет.

Элдин эл, улуттун улут, мамлекеттин мамлекет катарында сакталып, башка элдер менен тең тайлайштыкта туруктуу өнүгүп, өркүндөшү үчүн коом мүчөлөрүн руханий-адептик жактан өнүктүрүү, тарбиялоонун пайдубалын, багытын аныктоого кызмат кылып келген баалуулуктардын, идеялардын, ишенимдердин системасын сактоо, колдонуу зарылдыгы КР Президенти С.Н.Жапаровдун «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» (2021) жөнүндөгү жарлыгында жана Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бектилген «Окуучу жаштарды руханий-адеп-ахлактык өнүктүрүү жана дене тарбиялоо концепциясында» (2021) өзгөчө белгиленген.

Азыркы доордун карама-каршылыктары кыргыз коомунун улуттук тарбия идеалынын базалык баалуулуктары нукура улуттук нарктар менен заманбап адамга коюлган талаптардын синтезинен туруусун шарттайт.

Бүгүнкү күндө салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды тарбиялоонун, анын ичинде алардын курак өзгөчөлүгүн эске алып таалим-тарбия берүүнүн табиятын, өзгөчөлүктөрүн, билим берүү тармактарында аларды колдонуунунун мындан ары уланышын изилдеп чыгуу педагогика илими үчүн өзгөчө актуалдуу болуп эсептелет. Анткени кыргыз элинде байыртадан үй-бүлө институту балдарды тарбиялоонун жана аларды социалдаштыруунун башкы фактору болгон, ал эми дал ошол үй-бүлөлүк тарбиялоодо негизги орун чоң ата-чоң эне, ата-эне, эже-синди, ага-ини байланыштары аркылуу да ишке ашырылган. Азыркы цивилизациялашкан коомдо болсо дал мына ошол тарыхый, традициялуу педагогикалык феномен артка сүрүлүп, «улууну кичүү укпай», «кичүүнү улуу укпай» калган кыргыз үй-бүлөлөрү менен кездешип жатабыз. Ушундай шартта билим берүү уюмдарынын жана үй-бүлөлүк тарбиянын мазмунун конструкциялоодо этнопедагогикалык маданияттын табылгаларына кайрылуубуз учурдун талабы болуп эсептелет.

Дүйнөлүк педагогиканын тарыхында салттуу педагогиканын прогрессивдүү идеяларын окутуу-тарбиялоо процессинде пайдалануу тууралуу ойлор Я.А. Коменскийдин «Байыркы чехтердин акылмандыгы» (1612-1656), «Энелер мектеби» (1632), «Тилдерге ачык эшик» (1631), К.Д. Ушинскийдин «Эне тили» (1864), «Балдар дүйнөсү» (1861), В.А. Сухомлинскийдин

«Жүрөгүмдү балдарга арнайм» (1981), Г.Н. Волковдун «Этнопедагогика» (2000) ж.б. эмгектеринде методологиялык таяныч катары көрсөтүлгөн. Кыргыз элинин педагогикалык маданиятында үй-бүлөлүк тарбиянын теориясы жана практикасы Б.А. Апышев (1974), А.А. Алимбеков (1997; 2010), Н.А. Асипова (2019), С.О. Байгазиев (2008; 2010; 2013; 2020), Ж.Б. Бешимов (1975), А.Э. Измайлов (1981), Н.И. Имаева (1971), С.И. Иптаров (1991), Э.М. Мамбетакунов (2008; 2015), А.Т. Калдыбаева (1988; 2005), М.Р. Рахимова (1993), Т.В. Панкова (2005), Т.О. Ормонов (1971; 1972), С.Т. Осмонова (2000) ж.б. этнопедагогдордун эмгектеринде изилденген. Кыргыз үй-бүлөсүндө элдик тарбия салттары этнопсихология жана жаш курак психологиясы боюнча Ж.М. Жумалиева (2015), Т.А. Коңурбаев (1999), К.М. Миңбаев (1995), А.Ы. Ысыкеев (2002) ж.б. окумушуулардын диссертацияларында чагылдырылган. К.И. Жаныгуловдун «Кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим-тарбиялык ойлорун үзгүлтүксүз окуу процессинде колдонуу (XIX-XX к.)» (2009) деген темадагы кандидаттык диссертациясы корголгон.

Ошондой болсо да, кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курагына ылайык тарбиялоону изилдөөнүн этнопедагогикалык аспектиси жана ал көрүнүштү азыркы таалим-тарбия процессинде колдонуунун педагогикалык шарттары жана перспективалары дагы эле проблемалуу бойдон турат. Себеби мунун бир топ карама-каршылыктары бар, алар негизинен төмөнкүдөй факторлор менен байланышат: ааламдашуу шартында балдарды улуттук тарбиянын салттары менен тарбиялоонун зарылдыгы сезилип жатса да, бул процессти билим берүү тармактарында колдоонунун илимий-теориялык негиздеринин ар тараптуу иштелип чыкпагандыгы; кыргыз элинин көп кылымдык тарыхында балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоонун ар кандай жолдорун, ыкмаларын ата-энелердин колдонуусунун бай тажрыйбасы болсо да, азыркы ата-энелердин ал салттарды пайдалануу практикасынын пассивдүү болуп жатышы; кыргыз этнопедагогдору тарабынан салттуу тарбиянын ар кандай түрлөрү, формалары изилденгенине карабай, балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо проблемасынын диссертациялык багытта атайы изилдөөгө алынбагандыгы. Жогорудагыдай карама-каршылыктарды чечүү биздин изилдөөбүздүн проблемасын салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү кандай болгон деп тариздеп, анын негизинде диссертациянын темасын «Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү» деп атоого негиз болду.

Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертация «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы» аттуу нормативдик документтин идеялары жана ОшМУнун педагогика, психология жана дене тарбия факультетинин, башталгыч, мектепке чейинки билим берүүнүн педагогикасы жана психологиясы кафедрасынын 2015-2020-жылдардагы илимий-изилдөө иштери менен байланышат.

Изилдөөнүн максаты: салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоонун социалдык, маданий өбөлгөлөрүн, жолдорун, ыкмаларын, каражаттарын, методдорун жана алардын азыркы коомдук педагогикалык практикадагы ордун ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Изилдөөнүн түйүндүү категорияларына («Салттуу кыргыз үй-бүлөсү», «Балдардын курагына жараша тарбиялоо өзгөчөлүгү») терминологиялык анализ берүү, бул түшүнүктөрдүн мазмунун, функцияларын, алардын азыркы ааламдашуу доорундагы маанисин айкындоо.
2. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо проблемасын изилдөөнүн методологиялык негиздерин, илимий методдорун аныктоо, балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо маселесин тарыхый -этнопедагогикалык эволюциясын көрсөтүү.
3. Элдик педагогикалык маданиятта балдарды үй-бүлөдө алардын курак өзгөчөлүгүнө ылайык тарбиялоонун факторлорун, принциптерин, каражаттарын, методдорун айкындоо.
4. Азыркы коомдук педагогикалык практикада салттуу кыргыз үй-бүлөсүнүн балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо тажрыйбаларынын уламалуулугун аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: «Салттуу кыргыз үй-бүлөсү», «Балдардын курагына жараша тарбиялоо өзгөчөлүгү» түшүнүктөрү салттык тарбиянын бир көрүнүшү катары илим айдыңынан ачылып көрсөтүлдү; элдик таалим-тарбиялык маданияттагы балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша үй-бүлөдө тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү, салттык факторлору, методдору, ыкмалары кыргыздын элдик педагогикасынын компоненти катары талдоого алынды; азыркы коомдук педагогикалык практикада салттуу кыргыз үй-бүлөсүнүн балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо тажрыйбаларынын уламалуулугу айкындалды.

Изилдөөбүздүн ***практикалык мааниси*** болсо биздин диссертацияда айтылган тыянактар, сунуштар кыргыз элдик педагогикасындагы үй-бүлөлүк тарбия салттарын окуп үйрөнүүдө, улуттук тарбиялык маданияттын традициялары аркылуу азыркы тарбия процессинин таасирдүүлүгүн жогорулатууда, жогорку жана орто окуу жайларындагы кыргыз этнопедагогикасы дисциплинасынын мазмунун толуктоодо, университеттердин жана мектептердин окуу программаларын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорун өркүндөтүүдө, жогорку окуу жайларында атайын курстарды жана семинарларды, ата-энелер менен тарбиялык иш-чараларды өтүүдө пайдаланылат.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

1. Кыргыз элинде балдарды үй-бүлөдө курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо маданияты эл турмушунун эң байыркы түшүнүктөрүнүн бири болуп, мындай тарбиялоодо анын объектиси болгон баланын куракка жараша физиологиялык, психологиялык, руханий, адептик жетилүүсүн, чөйрөгө адаптацияланышуусун эске алган жана алардын инсандык өз алдынчалыгын,

анын ичинде эрктик сапаттарын калыптандыруу менен тыгыз байланышкан, бул педагогикалык маданият элдик тарбиянын эффективдүүлүгүн аныктаган.

2. Кыргыздардын салтуу педагогикалык түшүнүгүндө үй-бүлөдө балдарды жаш өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо процесси тарыхтын ар кандай баскычтарында шартка жана социалдык чөйрөгө байланыштуу тынымсыз өзгөрүп, өнүгүп туруучу динамикалык кубулуш катары каралган. Балдарды үй-бүлөдө тарбиялоодо эң биринчи кезекте алардын жаш өзгөчөлүгү, инсан катары калыптануу процесси эске алынган, ошон үчүн балдарды жана кыздарды курагына жараша ар кандайча атап, алардын ар бир курагына жараша педагогикалык мамиле кылууну элдик этикалык эреже-нормалар катары кабыл алган.

3. Балдардын ар бир курактык баскычында кыргыз жеринин табияты, ата-эненин таасири, улуттук фольклор жана төкмөлүк, манасчылык өнөр, эмгек, элдик салттар жана жөрөлгөлөр, улуттук оюндар жана майрамдар, тойлор, дин, улуулардын насаттары, идеал болгон инсандар ж.б. факторлор чоң маниге ээ болуп, алар баланын эмгекчил, мекенчил, адептүү, акыл-эстүү ж.б. оң сапаттарга ээ болуусуна стимул түзүп, жол көрсөтүп берген.

4. Азыркы коомдук педагогикалык практикада салттуу кыргыз үй-бүлөсүнүн балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо тажрыйбалары заманбап билим жана тажрыйбалар менен айкалышта колдонулуп келет. Ошону менен бирдикте балдарды өнүктүрүү, тарбиялоо жана алардын натыйжаларын диагностикалоодо курак жаштык этномаданий идентүүлүктүн параметрлери эске алынбайт.

Изденүүчүнү жеке салымы. Тарыхый этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн методологиясы жана методдордун негизинде салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алып тарбиялоонун формалары, методдору, ыкмалары, каражаттарын таануунун фольклордук жана этнографиялык булактарын топтоо, иргөө, талдоо жана алардын негизинде илимий натыйжаларды, коргоого сунушталган жоболорду тариздөө диссертанттын жеке өзү тарабынан жүзөгө ашырылган.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо жана тастыктоо. Тема боюнча макалалар жазылган жана изилдөө иши аткарылган жерде – ОшМУнун педагогика, психология жана дене тарбия факультетинин, башталгыч, мектепке чейинки билим берүүнүн педагогикасы жана психологиясы кафедрасынын отурумунда, диссертациялык кеңешинин алдын ала коргоо жыйынында талкууланган. Илимий-практикалык кеңешмелерге докладдар даярдалып ОШ шаарындагы № 18 А.Навои атындагы мектеп-лицейинде, Кара-Суу районуна караштуу №58 “Ак-Буура ”орто мектептеринде, Ош мамлекеттик университетинин профессору С. Момуналиевдин 80-жылдык юбилейине карата уюштурулган илимий-практикалык конференцияда (2021), Ош мамлекеттик педагогикалык университети тарабынан уюштурулган “Окуучу жаштарды руханий –адеп- ахлактык өнүктүрүү жана дене бой жактан тарбиялоонун актуалдуу маселелери ” аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференцияда (2021) угулду жана талкууланды. Диссертант изилдөөнүн

жыйынтыктары боюнча мугалимдердин билимин өркүндөтүү курстарында, усулдук секцияларда, лекцияларды окуп, тренингдерди өткөргөн.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы: Изилдөөнүн негизги жоболору КР Президентине караштуу ЖАК талап кылган жалпы 12 макалада чагылдырылган. Изилдөөнүн багыты боюнча эки макала Россиядан РИНЦ системасында чыгарылган, 10 макала жергиликтүү басылмалардан жарык көрдү.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, үч главадан жана алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан жана практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (191), 14 таблицадан, 3 сүрөттөн турат. Жалпы көлөмү – 167 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курагына жараша тарбиялоодо изилдөөнүн теориялык-методологиялык маселелери» деп аталган I главанын *«Салттуу кыргыз үй-бүлөсү», «Балдардын курагына жараша тарбиялоо» түшүнүктөрүнүн анализи»* деп аталган 1-параграфында «Салттуу кыргыз үй-бүлөсү», «Балдардын курагына жараша тарбиялоо өзгөчөлүктөрү» сыяктуу түшүнүктөргө илимий адабияттарды талдоонун негизинде аныктама берилет.

Үй-бүлөнүн классикалык аныктамасы: “Үй-бүлө – никелик жана туугандык байланышта болгон адамдардын социалдык тобу, турмуш-тиричиликтик, бири-бирин тарбиялоо, бирге жашоо багытындагы биримдиги”. Ошол үй-бүлөнүн келечеги – бала, ал болсо ошол чөйрөдө акыл-эс, дене-күч жана психикалык, эмоционалдык, интеллектуалдык жактан калыптанат, демек, баланын жетилүүсүндө үй-бүлө эң маанилүү роль ойнойт. Үй-бүлө бул – социалдык институт, коомдун базалык ячейкасы болуп, анын негизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр менен байланышат: никеде турган ата-эне; окшош турмуш-тиричиликте бирге жашоо; балдарды социалдаштырууга катышуу. Дал ушул институт көптөгөн кылымдар бою коомдогу макросистеманынын эволюциялык генерациясын, адамзат коомунун сакталышын жана динамикасын түзүп келди. Үй-бүлөнүн фунциялары: репродуктивдик, б.а., бала жаратуу, тукум улоо, артында мурас болор адам калтыруу; чарбалык-экономикалык, б.а., эмгекке жарамдуу үй-бүлө мүчөлөрүнүн эмгекке жарамсыздарды багууга, кароого алуусу, үй-бүлө бюджетин толтуруу; тарбиялык, б.а., улуулардын кичүүлөрдү жакшы сапаттарга көнүктүрүүсү; коммуникативдик, б.а., үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири-бири менен жана башка үй-бүлөлөр менен, жалпы коомчулук менен байланыш-катышын уюштуруу; рекретивдик, б.а., үй-бүлө мүчөлөрүнүн саламаттыгы, эс алуусу үчүн шарттарды түзүү.

Кыргыз үй-бүлөсүндөгү салттуулук тарыхый бир доорлордо кошуна турган алтай, монгол, бурят ж.б. элдердин педагогикалык маданиятында да азырга чейин сакталып жүргөнүн көрөбүз, ал эми казактар ушул күндө да

«Отбасы – шагын мемлекет» деп, үй-бүлөнү өзүнчө бир мамлекет менен салыштырат, бизде аналогиясы бар «Уядан нени көрсө, учканда ошону алат», «Анасын көр да, кызын ал», «Агасы бардын жагасы бар, иниси бардын тынысы бар» ж.б. макалдар кыргыздардай эле казактардын да күнүмдүк практикасында кеңири колдонушат.

Ал эми салттуу үй-бүлө – үй-бүлөдө жүрүш-туруш эрежелеринин жана нормаларынын, салттарынын, үрп-адаттарынын муундардан муундарга сакталып, улам кийинки урпактарга өткөрүлүп берилиши. Бул механизмдерге үй-бүлөнүн башчылыгын тандоо, үй-бүлө ичиндеги аткарар милдеттерди бөлүштүрүү, бири-бирине жардамдашуу ж.б. иштер кирет. Үй-бүлөдөгү салттар ошол үй-бүлөнүн коомдогу ролун аныктайт. Кыргыз элинин салттуу үй-бүлөсү – бул кыргыз элинин көп кылымдар мурда пайда болуп, мезгил сыноосунан өтүп колдонулуп келе жаткан үй-бүлөдөгү салттары.

Таблица 1.1. – Кыргыз салттуу үй-бөлөсүнүн негизги өзгөчөлүктөрү

– Баланын тарбияланышына чоң ата-чоң эне (таята-таяне) активдүү таасир этет жана неберелеринин жакшы адам болушуна алар да сыймыктанып, начар чыгып калышына алар да жоопкер болот. – Эркек балдарды агалары, кыз балдарды эжелери катуу тартип менен тарбиялайт, жол көрсөтөт жана кам көрөт. – Балдар агаларын, кыздар эжелерин идеал-үлгү тутат. – Үй-бүлө мүчөлөрү уруу башчыларына, аксакалдарга баш ийет, алардын ар кандай чечимине макул болот. – Бир үй-бүлөдөн бөлүнүп чыккандар энчи алып чыгат. – Бир үй-бүлөдөн бөлүнүп чыккандар бири-бирине ар кандай иштерде (ашар, мал издөө, кол өнөрчүлүк, аш-той, сөөк чыгаруу ж.б.) сөзсүз жардам берет. – Бир үй-бүлөдөн бөлүнүп чыккандар бири-бирине кошуна болуп там салат, жайлоого чыкканда бир конушту жайлашат. – Салттуу үй-бүлө мүчөлөрү мүлктөрүн ортодо сактайт, кимге зарыл болсо ортодон чыгарып берет. – Салттуу үй-бүлө мүчөлөрү бири-бирине өнөрлөрүн үйрөтөт, тажрыйбаларын бөлүшүп турат. – Балдар улуусунун кийимин кичүүсү кие берет, бир казандан (кээде бир табактан) тамак жей берет, кичине чагында бир төшөккө да жатып жүрөт. – Мына ушул тарбиялык салттар атадан – балага, муундан – муунга улантылат ж.б.

Салттуу үй-бүлөдөгү мындай өзгөчөлүктөр азыркы заманбап үй-бүлөлөрдө, салттуулук сакталбаган үй-бүлөлөрдө толук көрүнбөйт, же тактакыр колдонулбайт.

«Салт» бул орус тилиндеги «традиция» деген түшүнүк менен дал келет. Салттуу кыргыз үй-бүлөдө кыргыз элинин үй-бүлөлүк мыйзамдары, ал

мыйзамдар жазылбаганы менен, эч кандай элдик институттар тарабынан атайын нормалаштырылып бекитилбегени менен калктын калың катмары тарабынан аткарылууга тийиш болуп калган. Эгер ал нормаларга баш ийбеген үй-бүлөлөр болсо уруу ынтымагынан, элден чыккан болуп эсептелет. Кыргыз элиндеги салттуу үй-бүлө кандай боло тургандыгын Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» повестинин мисалында көрсөтүүгө аракет кылдык. Андагы «чоң үй», «кичи үй», «байбиче», «келин» түшүнүктөрү менен салттуу үй-бүлө кандай болору көрсөтүлдү. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө баланы тарбиялоодогу эң таасирдүү тарбиячылар катары уруу башчыларынын, уруу аксакалдарынын, байбичелердин, чоң ата-чоң энелердин (таята-таяне) бир атанын балдарынын, бир туугандардын, достордун ролу, этнографиялык эмгектер (С.М. Абрамзон, Н.Х. Калеми), адабий чыгармалар (Ч. Айтматов «Ак кеме») жана турмуштук мисалдар менен диссертацияда аныкталып берилди.

Балдарды салттуу үй-бүлөдө курагына жараша тарбиялоонун маселелери «Манас» эпосун этнопедагогикалык багытта изилдеген эмгектерде (Т. Ормонов, С. Байгазиев, Ф. Баитова, Ж. Каденова, салттуу үй-бүлө боюнча изилдөөлөрдө Б. Апышов], Ж. Бешимов, К. Кыдыралиев, С.М. Саипбаев, Н.И. Имаева, А. Измайлов, Х.Ф. Анаркулов, Т.Э. Уметов, А.Т. Калдыбаева, А. Алимбеков, А.Ж. Муратов, С.К. Рысбаев ж.б. чагылдырылган.

Диссертацияда жогорудагы авторлордун изилдөөлөрүндөгү биздин темага байланыштуу учурлар талдоого алынган. Жалпысынан этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн ичинде салттуу үй-бүлөдө балдарды курагына жараша тарбиялоо тажрыйбалары атайын бөлүнүп алып, системалуу изилдөөгө алынбагындыгы аныкталды.

«Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо проблемасын изилдөөнүн методологиялык негиздери» деп аталган параграфта изилдөөбүз үчүн методологиялык негиз болуп берген философиялык, эстетикалык, педагогикалык, психологиялык, этнографиялык адабияттарга мүнөздөмө берип, алардын кандай идеяларын эмгегибизде пайдалангандыгыбызды көрсөтүүгө аракет кылдык.

Биринчи глава негизинен теориялык-методологиялык багытта болуп, изилдөөнүн жалпы контуру аныкталды.

Диссертациянын **«Изилдөөнүн материалдары жана методдору»** деп аталган 2-главасынын 1-парагафы изилдөөнүн материалдарын ачып көрсөтүү багытында жазылды. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү боюнча эмгегибиздин материалдары негизинен эки булактан турат: биринчиси – кыргыз этнопедагогикасынын материалдары, б.а., салттуу педагогиканын көрүнүштөрү; экинчиси – ошол этнопедагогикалык материалдарды азыркы классикалык илимий педагогика менен байыткан материалдар. Ошол биздин ишке негиз болуп берген кыргыз этнопедагогикасынын эки чоң булагы бар: биринчиси – улуттук каада-салттарды, үрп-адаттарды изилдеген жана маалымат катары жыйынтыктаган этнография; экинчиси – элдин оозеки чыгармачылыгы (улуттук фольклор).

Этнография – элдин, уруунун, уруктардын салт-санаасы, үрп-адаттары тууралуу илим болуп, анын материалдарынын ичинен биз баланын төрөлгөндөн тартып, анын эр жеткенге чейинки жашоосун коштоп жүргөн тарбиялоо маданиятын, анын ичинде алардын курагына жараша тарбия жүргүзүү өзгөчөлүктөрүн, б.а., педагогикалык аспектисин изилдөөбүзгө материал кылып алдык. Бала төрөлгөндө аны «сатып алуу» салтын, жаңы төрөлгөн балага жентек берүү, ат коюу, бешик той, тушоо той салттарынын тарбиялык маанисин мисалдар аркылуу көрсөттүк. Кыргыз элинин салттарын, үрп-адаттарын орусиялык жана советтик Х.А. Аргынбаев, К.Л. Задыхина, Г.П. Снесарев, А.Б. Калыш, Н.А. Кисляков, О.А. Сухарева, Н.П. Лобачева, Л.А. Фирштейн ж.б. этнографтар изилдеп, алар балдарды жаш курак өзгөчөлүгүнө карап тарбиялоо тажрыйбалары тууралуу маалыматтарды жазып калтырган.

Баланын дене-бой жактан тарбияланышында анын кыркын чыгаруу, ага чейин эч кимге көрсөтпөй асыроо, кыркы чыгып атканда кырк кашык сууну кырк үйдөн алып келип киринтүү, кырк жамачы көйнөк кийгизүү ж.б. жөрөлгөлөр катуу сакталган. Бала бир жашка келгенде анын тушоосу кесилген. Ал салттын мааниси – эми баланын бутун кармап турган кара нерсе – кара жип, ак нерсеге – ак жипке орун бошотуп берди, эми мүдүрүлбөй шыр басып кетсин деген ой айтылган.

Эркек балдарды сүннөткө отургузуу жана ага байланыштуу сүннөт той – адам өмүрүндөгү өзгөчө учур. Бул баланын так жашында (3,5,7 жаш) аткарылуу менен ата-эненин баланын алдындагы чоң парзы, ата-энелик милдети катары эсептелген. Кыз балдардын кулагын көзөтүү, кийин чачын өрдүрүү, уландарды тайга мингизүү салттары балдардын курагына жараша аткарылуучу педагогикалык мааниси терең иш-чаралар экендиги диссертациянын ушул бөлүмүндө мисалдар аркылуу далилденип көрсөтүлдү.

Кыргыздардын балдардын курагын белгилөөдө маани берүүчү дагы бир салт – баланын мүчөлүн чыгаруу жана мүчөл той. Салттуу үй-бүлөдө мүчөл жылында баланы же бир жакшылык, же бир жамандык тооруп турат деп, ошол учурга атайын даярданган: мүчөл той кылып, мал союп, кан чыгарат, баланын жаткан жерин жыйнайт, арча менен аластайт, жууркан-төшөгүн күнгө жайып, кургатат, же жаңылайт, көжө жасап, ага куйрук май, бөйрөк май кошуп, элди сыйлайт, ошол баланын үй алдына от жагат, ошол оттон баланы секиртет, отко баланын эски кийимдерин өрттөйт да, балага келүүчү кырсык ошол отко күйүп кетет дешкен. Мүчөлү чыгып аткан балага кызыл түстөгү кийим кийгизген, кызыл түс жамандыктан коруйт деп ишенген, аяк (жыгач идиш) тептиришкен да, ошол сынган аяк менен дагы кырсыктын чыгып кетерине ишенген.

Ушул сыяктуу маалыматтарды этнографиялык эмгектерден, этнографтардын жазып калтырган күндөлүктөрүнөн, жол очерктеринен алып, аларды биздин этнопедагогикалык диссертациябызга педагогикалык материал катары киргиздик.

Экинчи бир материалдар тиби – *кыргыздардын оозеки чыгармачылыгы (улуттук фольклор) жана төкмө ырчылардын чыгармалары*. Андай чыгармаларда элдин педагогикалык көз карашы, анын ичинде балдардын

психологиялык, физиологиялык өзгөчөлүктөрүн алардын курагына жараша көрсөткөн идеялар камтылган. Бул багытта Эшмамбет Байсеке уулу, Барпы Алыкул уулу, Өтө Көкө уулу (Жеңижок), Токтогул Сатылган уулу сыяктуу төкмөлөрдүн мурастарындагы ар түрдүү курактагы балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн, жүрүш-турушун, кылык-жоругун, ата-энесине, туугандарына жасаган мамилесин ырлардан алынган мисалдар менен көрсөтүп бердик.

Эмгегибизге материал болуп берген дагы бир булак – *этнопедагогикалык изилдөөлөр.* Кыргыз элинин тарбия маданиятын, улуттук тарбиянын салттарын, балдарды курагына жараша тарбиялоо спецификасын изилдеген окумушуулардын эмгектерине анализ берилди, алардын ойлору классикалык педагогдордун окуулары менен салыштырылды.

Башка бир материалдар тобу – *атактуу инсандар менен маектешүү, алардын эскерүүлөрүн пайдалануу.* Мындай материалдар салттуу үй-бүлөдө балдарды курагына жараша тарбиялоонун принциптерин, методдорун конкреттүү мисалдар менен тастыктоодо жардам берди. Балалык курагы тууралуу жазуучулар Ч. Айтматовдун, М. Гапаровдун, журналист-тарыхчы С. Абдырахмановдун эскерүүлөрүн, мемуарларын пайдаландык, ошондой эле азыр арабызда жүргөн аксакалдардан К. Жолдошовдун, С. Бектемировдун, И. Тойчубаеванын балалык курактагы тарбиялоонун өзгөчөлүктөрүн сурап билдик.

Ушул эле главанын *«Илимий изилдөөнүн методдору»* деп аталган параграфында ишти жазууда колдонулган методдорду жалпысынан беш топко бөлүп карадык, Алар: жалпы логикалык методдор (анализ; синтез; жалпылоо; жекелештирүү же бөлүп кароо; салыштыруу; ассоциялоо; моделдөө; долборлоо ж.б.); жалпы илимий методдор (тема боюнча илимий эмгектерди талдоо жана керектүүлөрүн ылгап алуу; байкоо; тема боюнча элдик тажрыйбаларды үйрөнүү, жыйынтыктоо жана жалпылоо ж.б.); тарыхый-салыштырма методдор (салыштырма-тарыхый анализ); структуралык методдор (изилденүүчү элементтердин жалпы курам менен байланышын аныктоо); социологиялык методдор (анкеталоо; оозеки сурамжылоо; маектешүү ж.б.). Иште бул методдорун табиятын жана колдонулуш учурларын конкреттүү мисалдар менен көрсөтүп бердик.

Эмгекте колдонулган методдордун бөлүнүштөрү төмөнкү таблицада берилди.

Таблица 2.1. – Илимий изилдөөдө колдонулган негизги этнопедагогикалык методдор жана алардан күтүлгөн жыйынтыктар

Илимий изилдөөдө колдонулган негизги этнопедагогикалык методдор жана жыйынтыктар	
Методдор	**алынган жыйынтыктар**
Этнографиялык материалдарды үйрөнүү жана жыйынтыктоо	Кыргыз элинин үрп-адаты, салты менен педагогикалык маданияты биримдикте каралды
Тарыхый материалдарды үйрөнүү жана жыйынтыктоо	Элдин башынан өткөн тарыхый окуялар, тарыхта жашаган

	инсандардын өмүр баяндары менен бышыкталды
Элдик оозеки чыгармаларды, төкмө акындардын чыгармаларын пайдалануу	Фольклордук чыгармалар, төкмөлөрдүн ырлары аркылуу алардын педагогикалык ойлору аныкталып, балдардын курак өзгөчөлүктөрүн кандайча баа бергенди тастыкталды
Темага байланыштуу илимий-теориялык (философия, педагогика, психология, этнография, адабияттаануу, этнопедагогика, лингвистика) эмгектер	Биздин айткан сунуштар, пикирлер, жалпы эле изилдөө үчүн теориялык-методологиялык таянычтар табылды, изилдөөбүздүн илимий базасы бекем жана аргументүү болду
Аксакалдар, карыялар менен аңгемелешүү	Теориялык ойлор турмуштан алынган мисалдар менен, жеке адамдардын тагдыр-таржымалы менен бекемделди
Студенттерге эскерүү-эсселерин жаздыруу	Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндөгү тажрыйбалардын азыркы жаштарга тийгизип жаткан таасири такталды

«Кыргыз элинин этикалык маданиятында үй-бүлөдө балдардын жаш курагын эске алып тарбиялоо процессинин мазмуну, өзгөчөлүгү жана чен-өлчөмдөрү» деген параграфта балдардын жаш курагына ылайык тарбиялоо процесси элдик педагогикалык маданияттын өзөктүү компоненти катары каралат. Кыргыздардын салттык турмушунда ар бир курактык баскыч коомдук социалдык милдеттер менен аныкталгандыктан балдардын өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө такай баам салып, алардын негизинде топтолгон көз караштарды, тажрыйбаларды ыраатуу билим таризинде белгилүү талаптарды жана чен өлчөмдөрдү иштеп чыгышкан. «Бешик баласы беш түлөйт» деген макал балдар тынымсыз өнүгүү, өзгөрүү абалында болору тууралуу элдик педагогикалык көз караштын көрсөткүчү. Кыргыз тилиндеги *«там-туң баскан», «күлүп калган», «тиши чыккан», «тили чыккан», «жүгүрүп жүргөн», «кишини ээрчип калган», «жаны жай албаган»,«өзүн өзү эптеп калган», «эргенчи», «кол арага жарап калган», «токтолгон»* бала сыяктуу мүнөздөмөлөр балдардын курактык жактан эмгек аркылуу элге аралашып социалдашуусунун өзгөчөлүктөрүндөгү өзгөрүүлөрдүн сыпаттамасы болгон.

Жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө карап тарбиялоо жана социалдаштыруу айрыкча эмгекке даярдоо процессинде ырааттуу эске алынган. Муну биздин «талаа изилдөө» материалдарыбыз тастыктап турат. Ага ылайык Баткен областынын Лейлек районунун көп айылдарынан топтолгон килем токуу өнөрүнүн улам кийинки муундарга салттык формада өткөрүлүү практикасын көрсөтүүгө болот. Килем согуу процесси килем сого турган жерди тандоо, күндүн жана жарыктын тийишин аныктоо, килем үчүн койдун жүнүн ылгоо,

боёктордун гармониясын аныктоо, оюм-чийимдин эстетикалык баалуулугун эске алуу жана бул өнөргө жаңыдан катышып жаткандарга үйрөтүү сыяктуу иш аракеттерден турат. Жаңыдан катышып жаткан 8-9 жашар кыздар жаш курагына ылайык казан кармай турган туткуч, куржун, аяк кап, кайчы кап, күзгү кап, баштык, жапсар, жайнамаз ж.б. буюм-тайымдарды, ат жабдыктарын таар жана килем ыкмасында согуп, бара-бара колун жатыктырган. Бул үйрөнүү процесси эмгекке бышуу, иш кылганга көнүү менен байланышат. Улам практикалык көндүмдөргө ээ болгон кыздар өзүнчө килем көчөттөрүн ойлоп табат, жиптерди тандайт, ошол кезде өз себин өзү камдайт. Чоң энелер менен апалар, эжелер кыздарды өз себин өзү камдоого көнүктүрөт. Бул болсо кыздарды эрте жашынан үйрөтүү менен байланышат. Ийне саптай албаган кыздарды эл шылдың кылгандыктан, 4-5 жашынан эле аларды чоң энелери ийне саптоо жумуштарына тартат. Алар көзүнүн курчу кете баштаган чоң энелеринин, таянелеринин жанында отуруп, ийнелерин саптап берген, тигип жаткан буюмдарын ар жак-бул жагынан кармалашкан. Бул процессте кыз балдардын акыл парасаты курчуган, эмгектик көндүмдөрү өнүккөн, кооздукту таануу, жаратуу табити өөрчүгөн, адеп ыйманы арткан. Ошондуктан салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө кыз бала үй-бүлөлүк социалдык ролдук функцияларды айрыкча үй тиричилигине байланыштуу эмгектин, өнөрдүн түрлөрүн аң-сезимдүү өздөштүрүүгө эрте киришкен. Анткени, кыз балдардын үй-бүлөлүк турмуштан орун-очок алып, бак-таалайын табышы балалык мезгилден баштап, улам кийики курак жашында татаалдашып олтурган эмгекке даярдыгынан көз каранды болгон. Салт катары айылга жаңы келген келиндин ким экендигин билүүгө кызыккандар «Кылган-эткени кандай экен» деген суроо менен башташкан.

Балдарды кенедей кезинен эмгекке чегерүү максатында «малдын баркын билгизүү, малай кылып киргизүү» салты «Манас» эпосунда да өзөктүү педагогикалык билим жана тажрыйба катары берилет. Эпостогу «Манастын балалык чагы» деген бөлүмдө Жакып Манасты эрте жашынан эмгекке бышыруу зарылдыгы тууралуу педагогикалык чечимин байбичеси Чыйырдыга: «Аңдасам балаң акыл аз, жөнүн таппайт, дөөлөт мас, тил азар деймин, динге кас, мал азабын балага бир тарттырып көрөлү, жайлоодогу койчуга алты ай малай берели, сөөгү бышып катыксын, сөз айтууга жатыксын» – деп билдирет.

Манас үчилтиги баатырлардын жетилиши ар бир жаш курактагы өзгөчөлүктөргө жана ага ылайык тарбиялык таасир чөйрөсүнүн түзүлүшү, уюштурулушуна көз каранды деген салттык педагогикалык акыйкатка негизделген. Эпостун саптарында кыргыздардын мезгил жана мейкиндик, жашоонун түбөлүктүүлүгү, күн көбөйүп, айды түзүп, ай көбөйүп жылды түзөрү тууралуу философиялык ойлор айтылат. Дал ушул мезгил мерчемине ылайык балазатынын өнүгүшүндөгү өзгөчөлүктөр тынымсыз жүрүп туруучу мыйзам ченемдүүлүк катары сыпатталат.

Күндөн, күндөн күн өтүп,
Күн мезгили келиптир
Айдан, айдан ай өтүп

Ай мезгили келиптир.
Ошол кезде эр Манас
Жетиге жашы толуптур.
Мунун коюлган аты Чоң Жинди
Болкойгон жапжаш баланын,
Шер экенин ким билди.
Балача чуркап шашкан жок,
Бешке чыга келгенче,
Берениң Манас баскан жок [Манастын бала чагы // http://eposmanas.ru/manas_kg/-446/-465/.

Эпосто Манастын башкалардан айрымалуу баатырдык насили бала кезинен эле байкалат. Баланын табиятындагы мындай өзгөчөлүктү тыкыр баамдаган элдик педагогдор аны «улуттук таалим-тарбия мектебинин» бардык баскычтары аркылуу жетилдире баштайт. Бара-бара жашы жогорулаган сайын Манас тарбиялоонун объектинен субъектине айлана баштайт. Бул анын өзү теңдүү кырк баланы жыйнап алып алар менен согуш оюндарын ойлоп таап, аларды согуш оюндарына чейин өнүктүрүшкөнүнөн көрүүгө болот.

Сегизге жашы келгенде,
Күйүп турган чок болду.
Күлдү кыргыз ичинде,
Мындай тентек жок болду.
Каары келип кармаса,
Чыңырып балдар чыркырайт.
Катуулукка чыдабай,
Көзүнүн жашы буркурайт.
Кырк баланы кырк үйдөн,
Манас бир күнү жыйнап алыптыр [Манастын бала чагы // http://eposmanas.ru/manas_kg/-446/-465/.

«Семетей» эпосунда Семетей эли-жеринен бешикте кетип, таятасынын журтунда жүрөт. «Балапан жүнү ***ката элек, балтыр эти толо элек»*** Семетейдин жетим аталып жер көз болуп өсүп калбашынан чочуган парасаттуу Каныкей өзү энеси эмес, жесир эжеси катары таанытып нарктуу баатыр иниси Ысмайылдын уулу катары «канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай» эркин өстүрөт. Семетей азат чоңойгондо гана андан атасынын жолун улаган баатыр чыгарына ынанган чоң энеси Чыйырды да сагынычын ичине катып сырды бекем сактайт. Он эки жашка – мүчөл жашка толоюн деп турганда гана эр жигиттик милдетин аткарууга даярдоого атайылап камкордук көрө башташат.

Кыргыз эпикалык дастандарында жигиттин жетилиши сегизден он эки жашка чейинки куракта деп каралган. Бул илимий жактан психологиянын, физиологиянын, медицинанын тыянактарына да, ислам дининин окууларына да ылайык келет.

Эпостордогу балдарды курак жашына ылайык тарбиялоо боюнча салттык билим жана тажрыйбалар көчмөн кыргыздардын үй-бүлөлүк салттык

педагогикалык маданияты менен тутумдашып, мезгил жана мейкиндик алкагындагы түрдүү факторлордун таасири менен өнүгүп келген.

Кыргыз элинин салттык педагогикалык маданиятында үй-бүлөдө балдарды жаш курагын эске алып тарбиялоо тажрыйбалары кадыресе улуттук эреже салттар таризинде көрүнөт.

Салтка айланган маданияттын айрым үлгүлөрү катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

– ата-энелердин балага жакшы ат коюш парзы;

– эркек балдары атасынын сүннөткө отургузуусу;

– уландарды беш жашка келгенде өзүнчө тайга мингизүү;

– улуулардын кичүүлөргө баш-көз болушу;

– улуу кыздардын кичүүлөрүнө кол өнөрчүлүк, тигүүчүлүк өнөрлөрүн, адамдарды ызаттоо маданиятын үйрөтүүсү;

– улуулардын кичүүлөрдү атайын ызаттоо сөздөрүнүн болушу: «күчүгүм», «козум», «улагым», «берекем», «көлөкөм», «медерим» ж.б.;

– ушундай эле ызаттоо сөздөрү жашы кичүүлөр тарабынан жашы улууларга («эжекем», «абакем» ж.б.) деп айтылып жүрүшү ж.б.;

– кыргыз элинин этикалык маданиятында үй-бүлөдө балдардын жаш курагын эске алып тарбиялоо процессинин *чен-өлчөмдөрү:*

– улуу балдардын кичүүлөргө өрнөк боло алышы, башкаларга үлгү боло алуу деңгээлине жетиши;

– үй-бүлөдөгү ата-энелердин, бир туугандардын мурда топтогон кадыр-баркын, зоболосун сактап калуу, аларды уят кылбоо даражасына көтөрүлүүсү;

– ар бир курактын өзүнүн бөтөнчөлүктөрүн (физиологиялык, психологиялык) сактай билиши жана кийинки куракка өткөрүлүп берилиши ж.б.

Эмгекте андан ары салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курагына жараша тарбиялоонун жолдору, ыкмалары, каражаттары жана тарбиячылардын, мугалимдердин ишмердүүлүктөрүнүн негизги багыттары аныкталды.

Таблица 2.2. – Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курак өзгөчөлүктөрүнүн мүнөздөмөлөрү жана тарбиячылар институтунун ишмердүүлүктөрү (7-8 жаш)

Курактык өзгөчөлүктөрдүн мүнөздөмөлөрү	**Өзгөчөлүктөр**	**Ата-энелердин ж.б. Тарбиячылардын иш-аракеттери**
Дене-бою (физический)	Кыймылдуу келгенден үйгө турбай, ойноп, боюн өстүрөт; колдоруна бир аз күч топтоло баштайт; тез чарчап, тез-тез дем алат, болбой эле кайра туруп ойноп кирет; козу-улак менен жарышып, алар	Кыймылуу оюндарды ойнотот; козу-улактар менен бир коёт, алар менен алышып-күрөшүп жүрө берет; кол күрөштүрөт; манжа оюндарын ойнотот; өз убагында уктатат жана сүт азыктары менен

	менен күрөшүп, жеңип алат ж.б.	тамактандырат; колу-бутун укалап турат ж.б.
Акыл-эси (интеллектуалдык)	Эске тутуусу анча бекем болбойт; чоң ата-чоң энелеринин жанын койбой суроолорду берет жана алардын айткандарын туура деп эсептейт; жомокторго, уламыштарга ишенет; баатыр, балбан болууну кыялданат жана элестетет; бирөөлөрдөн уккандарын жаттап алат ж.б.	Жомок, уламыш айтып беришет; табышмак таптырат; жаңылмач айттырат; көп сөздөрдүн маанисин түшүндүрөт; элдик ырларды кулагына куюп жаттатат; суроолоруна канааттандыра жооп берет; ж.б.
Эмоционалдык (сезимдери)	Ата-энелерине баа берет; үлгү болчу адамдарды жакшы көрөт; сезимин башкара албай ачуулданган, кыжырданган учуру көп болот; улуу бир туугандарына жардам бергиси келет, алар урушса таарынат, же ата-энесине даттанат ж.б.	Баланы макташкан; туура эмес жактарын урушпай көрсөтүп берген; жакшы жагын мактаган, кубаттаган; баланы эркелеткен, маңдайынан сылаган; балага колдоо көрсөткөн ж.б.
Социалдык (айлана-чөйрө, коом)	Кошуналар менен ойногонду жактырат жана алардын ичинен өз ордун тапкысы келет; өзүнө жакын дос издейт, досу менен мактанат; балдар арасында өзүнө ишенет; эмгектене баштайт жана анысынын рахатына батат; үй-бүлөсү менен сыймыктанат жана аларды өрнөк тутат; улам жаңы дос табат ж.б.	Баланы чоң ата-чоң энелерди ээрчитип жүрүп, эл менен тааныштырат; манасчылардын, акындардын, комузчулардын алдына алып барат; достору менен бирге ойноого, чогуу тамактанууга чакырат; Элдик тарбиянын нарктуу адамдарынын арасына көбүрөөк коёт ж.б.

«Салттуу үй-бүлөнүн этнопедагогикалык функциялары: кыргыздардын балдарды курак өзгөчөлүгүнө ылайык тарбиялоосунун факторлору, принциптери, каражаттары жана методдору» аттуу параграфта кыргыздардан этникалык маданиятында балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоонун этносоциалдык, этномаданий, этнопсихологиялык жана этнопедагогикалык факторлору айкындалган. Үй-бүлө – бул коомдо турат,

улуттун, элдин социалдык-тарыхый тажрыйбасын алып жүрөт. Ошол көз караштан изилдөөчүлөр (О.А. Добрынина, Л. Новикова, И.В. Гребенников, С. Зверева, А. Ганичева ж.б.) үй-бүлөлүк тарбиялоонун факторлорун ички жана сырткы факторлор деп бөлүп карайт. Мына ошол теориялык жоболорду эске алып кыргыз эл педагогикасындагы балдарды курагына жараша тарбиялоонун төмөнкүдөй факторлорун өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот.

Таблица 2.3. – Кыргыз эл педагогикасындагы балдарды курагына жараша тарбиялоонун факторлору

Факторлор	**Негизги белгилери**
Социалдык-экономикалык	Балдар улам чоңойгон сайын үй-бүлөнүн материалдык шартттарын түзгөн эмгекке аралашып, социалдык-экономикалык турмуштагы ролу өзгөрүп барат.
Социалдык-педагогикалык	Коомдо балдарды тарбиялоого тике жана кыйыр катышкандардын көптүгү (ата-эне, чоң ата-чоң эне, айыл аксакалдары, усталар, уздар ж.б.) жана алардын тажрыйбаларынын муундан муунга өтүп турушу.
Коомдук-регулятивдер	Балдарды курак жашы боюнча инициациялоо боюнча ырым-жырым, салттардын туруктуулугу (кыздардын кулагын көзөө, балдарды атка мингизүү, мүчөл жаштарын белгилөө ж.б.)
Демографиялык	Балдарды тарбиялоодо үй-бүлө курамы (толуктугу же толук эместиги, балдардын саны) да чоң маанаге ээ болгон.

Топтолгон типтүү тарыхый педагогикалык фактылар анализи балдарды курак жашына карап тарбиялоонун жогоруда белгиленген факторлору көчмөн кыргыз коомунун салттык педагогикалык билим жана тажрыйбаларынын уламалуулугунун шарты катары туруктуу жашап келгендигин тастыктайт. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоонун *принциптери* катары төмөнкүлөр чечмеленди: максатка умтулуучулук; эмпирикалык билимдерге таянуучулук; баланын жеке инсандык сапаттарын урматтоо; адамгерчилик менен кароо (гумандуулук принциби); ырааттуулук, пландуулук, үзгүлтүксүздүк; турмуш менен байланыштыруу; балдарды курагына жараша үй-бүлөдө тарбиялоодо бир пикирге келүү принциби ж.б.

Үй-бүлдө балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо белгилүү каражаттар аркылуу жүзөгө ашкан. Изилдөө процесси элдик тарбиянын көп кырдуу каражаттар системасында балдарды курак жашына карап тарбиялоо практикасына тике тиешелүү *каражаттар* катары фольклор, оюн жана эмгекти өзгөчө бөлүп айтууга болорун көрсөттү. Бул каражаттар балдардын күндүк өмүрү өткөн үй-бүлөдө, теңтуштар чөйрөсүндө, улуулар менен алака-

катышта максаттуу, туруктуу колдонулган. Адам өмүрүн, анын ичинде балдар турмушун туруктуу коштогон каражаттардын эң таасирдүүсү фольклор болгон. Жаш муундардын туюнуу, кабылдоо же жалпы элдик сапатты, адептүүлүктү, боорукердикти байыр алдыруу кудурети, аларды идеалдарга тарбиялап келгендиги боюнча фольклор – нагыз элдик педагогика (Алимбеков, 1996). Фольклор балдарды ымыркай кезинен жетилгенге чейин улуттук нарк баалуулуктарга байыр алдырып, ал аркылуу этностун пайдубалын түптөөнүн сыналган, ишенимдүү мектеби болгон. Балдар фольклоруна байланышкан эмгектерде (Түлөгабылов, 1991, Сулайманов, 1992, Орозова, 1998.) деле аларды курак жашына ылайык жана тарбиялоонун максаттарына ылайык классификациялоого басым жасалат. Буга байланыштуу «Эл адабияты» сериясы менен жарыяланган «Балдар фольклору» (1998) жыйнагы да фольклордук чыгармалардын генетикасына балдардын курактык баскычтарындагы аткарган педагогикалык функцияларына карап бири-бири менен болгон синхрондук жана диахрондук байланыштарын эске алып түзүлгөн. Ырасында чебер жана улуу педагог катары эл фольклордук чыгармаларды балдардын курактык өнүгүү жана кабылдоо өзгөчөлүктөрүнө ылайыктап, жөнөкөйдөн татаалга өркүндөтүп иштеп чыккандыгын көрүүгө болот. Алсак, «Бешик ыры» балдарды көшүлтүп уктатып, мукам музыкалык ыргак менен эне мээримин туюуга, «Сал билек» ырлары сөздү түшүнө баштаган мезгилде эркелетүү, дене-боюн жазууга, «Тай бөбөк» же «Тушоо кесүү» ырлары кадам шилтөөсүн коштоо иретинде, «Оюн ырлары» оюндун эрежелерин таанытууга, шаңдуулукка, көңүл көтөрүүгө багытталган. Балдар сөздү түшүнө баштагандан тартып алардын фантазиясын, дүйнө таанымын өнүктүрүү максатында алгач айбанаттар тууралуу, анан кереметтүү, сыйкырдуу окуялар тууралуу жомоктор, кийинки этапта коомдук турмуштук тажрыйбаларга ээ кылууга, адеп-ахлакка тарбиялоого багытталган турмуштук жомоктор көбүрөөк орун ээлеген. Балдардын тестиер, өспүрүм курактарында акый ырлары, жаңылмачтар, табышмактар, макал-ылакаптар, элдик дастандар, оюн ишмердүүлүгү курчап турган табиятты, коомду таанып билип, салттык маданияттын субъекти катары калыптануусунун негизги каражаттары катары кызмат кылган. Ошентип, балдар фольклору жана стереотиптер системасы хронологиялык-функционалдык биримдикте уюшулуп, фольклордук жанрлар жаш өзгөчөлүгү боюнча педагогикалык жактан ылайыктуулугунун деңгээлине жараша гана эмес, ошондой эле калыптанып калган стереотиптердин акырындык менен татаалданышына ылайык бөлүштүрүлгөн.

Үй-бүлөдө балдарды курак өзгөчөлүгүн эске алып *тарбиялоонун методдору* жалпы эле элдик педагогиканын методдору менен байланыштуу. Ал методдор өтө көп жактуу жана кеңири тараган, ошол эле кезде ар бир үй-бүлө гана колдонгон тарбиялык методдор кездешет. Элдик тарбиянын каражаттары сыяктуу методдор жаш курактык өзгөчөлүктөргө ылайык иргелип, тандалып колдонулган. Изилдөөнүн материалдары аңгемелешүү, түшүндүрүү, ишендирүү, кеңеш берүү, үйрөтүү, көрсөтүү, жалынып-жалбаруу сыяктуу методдор балдардын ак менен караны, акыйкаттык менен жалганды айрып

билүүгө багытталып, баштапкы курактарда көбүрөөк пайдаланылса, талап кылуу, буйруу, жатыктыруу, бата берүү, кайра үйрөтүү жана көнүктүрүү, жактырбай кароо, алдоо, керээз, ишеним сыяктуу методдор өспүрүм курактан тарта колдонула баштаган. Демек, салттуу үй-бүлөдө кайсы кураста кайсы методдордун кайтарымдуулугу жогору боло тургандыгы тууралуу жетиштүү билимдер болгон.

3-глава «Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрүн азыркы шарттарда колдонуунун уланмалуулугу» деп аталат. Анын *«Үй-бүлөдө балдарды курагына жараша тарбиялоо салттарын таалим-тарбия процессинде колдонуунун тажрыйбалары»* аттуу 1-парагафында азыркы билим берүү уюмдарында элдик педагогикалык маданияттагы балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо боюнча салттык билимдерди колдонуу тажрыйбалары талдоого алынат. Изилдөөнүн материалдары мындай тажрыйбалар көп кырдуу келип, дээрлик бардык билим берүү уюмдарында орун алып келе жаткандыгын көрсөттү. Ошону менен бирдикте мындай тажрыйбалардын артышы аларга өбөлгө болгон расмий документтер жана илимий-практикалык эмгектердин жаралышы менен коштолуп келүүдө. Кыргыз Республикасынын билим берүү уюмдарынын мамлекеттик стандарттарында балдардын жаш курагына ылайык жалпы адамзаттык баалуулуктарга жана улуттук баалуулуктарга, бай элдик үрп-адаттарга жана каада-салттарга үйрөтүү башкы милдеттердин бири катары белгиленет. Балдардын курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу азыркы тарбиялоо теориясы жана практикасынын негизги принциптеринин бири катары жетекчиликке алынып келет. Азыркы мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын окуу программаларында, колдономолорунда, хрестоматияларында бөбөктөрдүн дүйнө таанымына шайкеш элдик педагогиканын каражаттары жыш орун алган. Балдар бакчаларында балдардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө шайкеш каражаттарды иретке салып, кызыктуу методикалык ресурс катары иштеп чыгууда «Байчечекей» журналы өзгөчө функцияны аркалап келүүдө. Буга журналда туруктуу орун алып келе жаткан «Көңүлдүү баракча», «Ким кыялкеч, ким тапкыч?», «Ким тезирээк чогултат?», «Байчечекейдин» баш катырмалары», «Биле жүр», «Баш тырматар оюндар», «Сөздүк ыр», «Сөз оюндары», «Жандырмагы – сүрөттө», «Оюн-ыр» сыяктуу рубрикалары күбө.

Мектеп чөйрөсүндө чыган педагог-практик Б. Исаков 3-11-класстар үчүн «Манас сабагы» (1994) окуу куралында эпостун текстин 10-18 жаш курагындагы балдарды тарбиялоо максатында иргеп, тандап колдонуу ыкмаларын иштеп чыккан. С. Байгазиев «Манас» эпосун балдардын кабыл алуусуна ылайыктап «Айкөл Манас» китебин жазган (2002). С. Рысбаевдин «Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы» аттуу монографиясында балдар фольклорун окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүнө карай колдонуунун принциптери жана методдору каралган. Лейлек районуна караштуу №3 эксперименталдык гимназия-мектебинин директору Г.Мадаминов тарбиялык иштерин салттуу кыргыз үй-бүлөсүндөгү балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша

тарбиялоонун формаларын жана методдорун колдонуп жүргүзөт. Ал кыргыздардын энелик тарбиясынын маңызын, мазмунун өтө терең иштеп чыгып, жалпы өлкөгө «Энелер мектеби» деген ат менен таратып келүүдө. Новатор-педагог бала тарбиялоонун методдорунун ичинен ынандыруу, адат алдыруу, талап кылуу, сыйлык берүү, жазалоо, турмуштук-проблемалык кырдаалдарда тарбиялык таасир берүү, оюн, жарыш, мелдеш, атаандаштык методдорун кандайча колдонгонун илимий багытта трактовкаладык. Балдарды жаш курагына ылайык тарбиялоо боюнча билим жана тажрыйбалар болочок мугалимдерди даярдоо процессинде педагогика жана этнопедагогика дисциплиналарынын контекстинде колдонулуп келет. Ошону менен бирдикте К.И. Жаныгуловдун «Кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим-тарбиялык ойлорун үзгүлтүксүз окуу процессинде колдонуу (XIX-XX к.)» аттуу диссертациялык изилдөөсүндө автордун өзү тарабынан колдонгон 27 саатка (анын 18 сааты лекция, 9 сааты семинар) ылайыкталган атайын курстун окуу-методикалык комплекси иштелип чыгып апробациядан өткөрүлгөн.

«Үй-бүлөдө балдарды курагына жараша тарбиялоо салттарын азыркы учурда таалим-тарбия процессинде колдонуунун уланмалуулугу» деген парагафта жогорку класстын окуучуларынын салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү кандай экендигин билүү максатында теориялык жана методикалык материалдарды үйрөнүп чыгып, ал проблеманы канчалык биле тургандыгынын диагностикасын белгиледик. Жеке өзүбүз иштеп чыккан «Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курак өзгөчөлүктөрүнө жараша тарбиялоо тажрыйбаларын үйрөнүү боюнча семинардын программасы» сунушталды. Окуучулардын кыргыз үй-бүлөсүндөгү балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо өзгөчөлүктөрүн өздөштүргөндүгүнүн айрым көрсөткүчтөрүн өлчөө жана аларды баалоо үчүн тарбиялык аңгемелерди талдоо методун пайдаландык. Мугалимдердин биздин проблема боюнча компетенттүүлүктөрү төмөнкүлөрдү көрсөттү: КР тарбиялоо концепцияларында, ар кандай нормативдик документтерде салттуу кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тарбиялоо тажрыйбаларын, анын ичинде балдарды курагына жараша тарбиялоонун ыкмаларын азыркы педагогикалык процессте колдонуу тууралуу багыттамалар, нускамалар берилбей келет. Мугалимдердин жана тарбиячылардын салттуу кыргыз үй-бүлөлөрүнүн балдарды курагына жараша тарбиялоо тууралуу компетенттүүлүктөрү өз деңгээлинде эмес, демек, педагогикалык билим берүүчү жогорку окуу жайларынын педагогика, этнопедагогика, тарбиялоонун теориясы дисциплиналарында, педагогикалык практика учурунда бул проблемага жетишерлик көңүл бурулбайт. Мектептерде салттуу кыргыз үй-бүлөлөрүнүн балдарды курагына жараша тарбиялоо тууралуу этнопедагогикалык багыттагы иш чаралар өз деңгээлинде өткөрүлбөйт, андан иштер өткөрүлгөн кезде да илимий-методикалык базага бекем таянылбайт.

Биз тарабынан талдоого алынган тажрыйбалар салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо өзгөчөлүктөрү эң

биринчи кезекте кыргыз адабияты сабактарында ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрү кеңири экендигин көрсөттү. Балдардын өздөрүнүн курак жашына карата социалдык ролун, милдеттерин таануусунда элдик фольклордон «Манас» эпосу, дидактикалык чыгармалар (макал-ылакап, табышмак, жаңылмач), элдик ырчылардан Б. Алыкуловдун, Т. Сатылгановдун, Жеңижоктун, Тоголок Молдонунун, Калыгулдун, Арстанбектин балалык тууралуу ырларын окутуу процессинде байкоодон өткөрдүк. Экинчи учурда балдар турмушун чагылдырган Ч.Айтматовдун «Балалыгым», «Эрте келген турналар», Т. Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы», «Тоо балдары», А. Токомбаевдин «Мезгил учат» деген чыгармаларынын педагогикалык потенциалы жогору экендиги тастыкталды. Мындай ой тыянактын реалдуулугун мугалимдер жана окуучулардын пикирлери да ырастады.

Тарбиялык сабактарда балдардын өзүнүн жаш курагына ылайык социалдык ролдук функцияларын аңдаганын жана кантип аткарып жаткандыгын үйрөнүү, аңдатуу багытында аңгемелешүүлөр жүргүзүлдү.

Буга байланыштуу мектеп практикасында балдар арасында «Тогуз жашта торолот, он жашында оңолот» «Жигит болуу», «Эрезеге жетүү», «Баралына толуу», «Атанын ордун басуу», кыз балдар арасында «Кол арага жарап калган кыз», «Секелек кыз», «Тестиер кыз», «Бойго жеткен кыз» деген темаларда аңгеме, диспуттар кайтарымдуу, таасирдүү болуп келе жаткандыгы ырасталды.

Педагогикалык теория менен практикада салттуу кыргыз үй-бүлөсүнүн балдарды курак өзгөчөлүктөрүнө ылайык тарбиялоо боюнча позитивдүү тажрыйбалар менен бирдикте типтүү кемчиликтер да бар экендиги айкындалды. Алардын катарына төмөнкүлөрдү кошууга болот:

1. Бүгүн балдар, айрыкча өспүрүмдөр этномаданият чөйрөсүндөгү өздөрүнүн курагына таандык социалдык-маданий ролдук функцияларын толук аткара алышпайт. Муну курактык этномаданий иденттүүлүк кризиси же өзүнүн социалдык ролдук функцияларына дал келбестик катары белгилөөгө болот.

2. Мектепте этномаданият таламдуу иш-чаралар арбын болгондугуна карабастан балдарды өнүктүрүү, тарбиялоо жана алардын натыйжаларын диагностикалоодо курак жаштык этномаданий иденттүүлүктүн параметрлери эске алынбайт.

3. Ата-энелердин, ошондой эле мугалим-тарбиячылардын салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү тууралуу этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрү тайыз болгондугуна карабастан аны өркүндөтүү багытында конкреттүү иш-чаралар системасын ичине камтыган долбоорлор аз.

Биздин пикирибизде элдик тарбиянын мазмунуна шайкеш курактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу принциби тарбиялоо процессинин натыйжалуулугун аныктоочу чечүүчү факторлорунун бири болгондуктан бул багыттагы илимий-практикалык долбоорлорду актуалдаштыруу, өнүктүрүү зарыл.

ЖЫЙЫНТЫК

1. **Биринчи милдет** кыргыздардын балдарды тарбиялоо маданиятында «Салттуу кыргыз үй-бүлөсү», «Балдардын курагына жараша тарбиялоо өзгөчөлүгү» түшүнүктөрүнө терминологиялык анализ берүү, бул түшүнүктөрдүн мазмунун, функцияларын, алардын азыркы ааламдашуу доорундагы маанисин айкындоо болгон. Бул түшүнүктөр көптөгөн кылымдар бою эвлюцияны баштан кечирип, өнүгүп, өзгөчө педагогикалык феноменге айланган. Бул түшүнүк эчен муундарга тиешелүү болуп, анын белгилери эпикалык доордо апогейине жеткендиги «Манас» эпосу баш болгон руханий мурастардан, тарыхый-мифологиялык, санжыралык чыгармалардан, элдик төкмө акындардын ырларынан, этнографиялык материалдардан көрүнүп турат. Балдарды тарбиялоодо жаш курактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу салттуу кыргыз үй бүлөсүндөгү өзөктүү идея, эң башкы принцип катары бардык иш-аракеттерде жетекчиликке алынган. Салттык турмушта балдарды (наристе, кыркы чыккан, жөрмөлөгөн, там-туң баскан, тили булдураган, тай мингенге жараган, эрезеге жеткен, бой тарткан, жигит) жана кыздарды (беш көкүл, бийкеч, жаш келин, зайып), жалпы эле чоң адамдарды да өмүрүнүн курагына карай (мойсопут, ак чач, аксакал, байбиче, тиши түшкөн) бөлүштүрүп, ар бир куракка жараша мамиле кылуу боюнча этикалык нормалар иштелип чыккан. Мына ушул түшүнүктөрдү азыркы доордо жаңыртуу менен пайдалануу улуттук иденттүүлүгүбүздү, кыргыздык белгилерибизди сактоодо өзгөчө маанаге ээ.

2. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо проблемасын изилдөөнүн методологиялык негиздерин, илимий методдорун аныктоо, балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо маселесин тарыхый-этнопедагогикалык эволюциясын көрсөтүү боюнча **экинчи милдетке** ылайык салттуу үй-бүлө түшүнүгү байыркы убактан бери эле колдонулуп келет, мына ошол үй-бүлөдө балдарды куракка жараша бөлүштүрүүнүн узак тарыхы жана эволюциясы бар, этнопедагогикалык адабияттарда болсун, курак психологиясы боюнча эмгектерде болсун адамды жашка ажыратууда алардын физиологиялык, психологиялык өнүгүүсү эске алынган. Салттуу тарбия маданиятында балдардын ар бир курактык баскычы алардын физиологиялык, психологиялык, руханий, адептик, социалдык жүрүм-турумдук көрсөткүчтөр менен аныкталып келген. Биз тандаган методологиялык таянычтарга ылайык салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо боюнча билим жана тажрыйбалар этномаданий чөйрөдөгү педагогиалык маданияттын кубулушу катары өз алдынча таанымдык жана функционалдык маанаге ээ болуп бүгүнкү классикалык психологиялык, педагогикалык көз караштарды локалдык чөйрөдө толуктап турат.

3. **Үчүнчү милдет** элдик педагогикалык маданиятта балдарды үй-бүлөдө алардын курак өзгөчөлүгүнө ылайык тарбиялоонун факторлорун, принциптерин, каражаттарын, методдорун айкындоо болгон. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды жаш курагына жараша тарбиялоодо ата-энелер табият, коом, үй-бүлө, эне тили, элдик майрамдар, тойлор, балдар оюндары, улуттук

салттар, дин, чөйрө, анын ичинде аксакалдар, уруу башчылары, достор, коңшулардын иш аракети көп кырдуу факторлор катары ортого чыккандыгы аныкталды. Жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө карап тарбиялоо жана социалдаштырууга байланыштуу билимдер макалдардан баштап «Манас» эпосуна чейинки бардык булактарда катталып күндөлүк турмушта айрыкча эмгекке даярдоонун түрдүү баскычтарында критерий ориентир катары жеткечиликке алынып келгендиги тастыкталды. Балдарды курак жашына карап тарбиялоо практикасына тике тиешелүү каражаттар катары фольклор, оюн жана эмгекти өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Салттуу кыргыз үй бүлөсүндө фольклордук чыгармалар балдардын курактык өнүгүү жана кабылдоо өзгөчөлүктөрүнө жараша жөнөкөйдөн татаалга карай ырааттуу колдонулган. Курактык өзгөчөлүктөргө ылайык элдик педагогикада аңгемелешүү, түшүндүрүү, ишендирүү, кеңеш берүү, үйрөтүү, көрсөтүү, жалынып-жалбаруу сыяктуу методдор балдардын ак кара, акыйкат менен жалганды айрып билүүгө багытталып баштапкы курактарда көбүрөөк пайдаланылса, талап кылуу, буйруу, жатыктыруу, бата берүү, кайра үйрөтүү жана көнүктүрүү жактырбай кароо, алдоо, керээз, ишеним сыяктуу методдор өспүрүм курактан баштап колдонула баштаган.

4. Азыркы коомдук педагогикалык практикада салттуу кыргыз үй-бүлөсүнүн балдарды жаш курагына жараша тарбиялоо тажрыйбаларынын уламалуулугун аныктоо боюнча **төртүнчү милдетке** ылайык изилдөөдө жыйынтыктар балдарды тарбиялоодо курактык өзгөчөлүктөргө таянуу багытындагы тажрыйбалар көп кырдуу аспекттерди камтыгандыгына байланыштуу дээрлик бардык билим берүү уюмдарында орун алып келе жаткандыгын көрсөттү. Бул процесс илимий-методикалык ресурстардын кайсы тармакта көбүрөөк жаралышынан көз каранды болууда. Практикалык өңүттөгү тарбиялык иштер балдардын курактык этномаданий идентүүлүгүн аңдоо, түшүнүү, рефлекция жасоосуна багытталган. Ошону менен бирдикте бул багыттагы иштердин кайтарымдуулугун арттыруу ата-энелердин, ошондой эле мугалим-тарбиячылардын салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү тууралуу этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүдөн көз каранды экендигин көрсөттү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курагына жараша тарбиялоо тажрыйбалары этнопедагогикалык илимдердин салаасы катары активдүү изилдениши зарыл.

2. Балдарды курагына жараша тарбиялоонун «кыргыздык модели» азыркы мектеп практикасында жана үй-бүлөлүк тарбиялоо ишмердүүлүгүндө кеңири колдонулушу кажет.

3. Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курак жашына ылайык тарбиялоо боюнча билим жана тажрыйбаларды педагогика курстарынын мазмунуна киргизип, ата-энелердин, мугалимдердин этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүдө колдонуу зарыл.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. **Эргешова, К.А.** Кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курагына жараша эмгек тарбиясына үйрөтүү [Текст] / К.А. Эргешова // И. Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. – 2020. – №1 – 126-132-бб.

2. **Эргешова, К.А.** Историческая эволюция деления детей по возрастному признаку [Текст] / К. Эргешова // Бюллетень науки и практики. – 2021. – №2. – 387-393-бб.

3. **Эргешова, К.А.** Features of raising children in the traditional Kyrgyz family [Текст] / К. Эргешова, К. Алиева // Архангельск. Актуальные вопросы образования и науки. – 2021. – №1(71). – 62-65-бб.

1. 4. **Эргешова, К.А.** Балдарды улуттук тарбиялоо өзгөчөлүгүнүн кыргыз үй-бүлөсүндөгү салттуу көрүнүшү [Текст] / К. Эргешова, К. Алиева // ALA-TOO ACADEMIC STUDIES. – 2021. – Вып. 1. – 140-151-бб.

5. **Эргешова, К.А.** Отражение некоторых психологических идей в народном литературном наследии в воспитании детей кыргызской семьи [Текст] / К. Эргешова // ALA-TOO ACADEMIC STUDIES. – 2021. – Вып. 1. – 152-158-бб.

6. **Эргешова, К.А.** Влияние поликультурного образования и воспитания в формировании и психологических особенностей детей в соответствии с их возрастом [Текст] / К. Эргешова, З. Джоошбекова // ОшМУ Жарчысы. – 2021. – №2. – 648-654-бб.

7. **Эргешова, К.А.** Курактык бөлүштүрүүнүн тарыхый эволюциясы [Текст] / К. Эргешова // ALA-TOO ACADEMIC STUDIES. – 2021. – Вып. 2. – 149-157-бб.

8. **Эргешова, К.А.** Үй-бүлөдө курак өзгөчөлүктөрүнө ылайык бала тарбиялоо проблемасынын жалпы дүйнөлүк жана орус педагогикасында анализдениш тарыхы [Текст] / А. Муратов, К. Эргешова // ALA-TOO ACADEMIC STUDIES. – 2021. – Вып. 2. – 115-121-бб.

9. **Эргешова, К.А.** Кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын туулганына байланышкан салттар [Текст] / А. Муратов, К. Эргешова // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2021. – Вып. 2. – 89-94-бб.

10. **Эргешова, К.А.** Көп маданияттуулукка тарбиялоодо кыргыз жана өзбек элдеринин каада-салттарынын тийгизген таасирлери [Текст] / З. Джоошбекова, К. Эргешова // ОшМУ Жарчысы. 2021. – №2. – 151-157-бб.

11. **Эргешова, К.А.** Кыргыз элинин бала тарбиялоодогу жаш курагына жараша мамиле кылуу өзгөчөлүктөрүнүн улуттук маданияттагы орду [Текст] / К. Эргешова // ALA-TOO ACADEMIC STUDIES. – 2021. – Вып. 3. – 111-121-бб.

12. **Эргешова, К.А.** Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курак өзгөчөлүгүн эске алып тарбиялоо проблемасынын кыргыз этнопедагогикасында изилдениши // ALA-TOO ACADEMIC STUDIES. – 2021. – Вып. 3. – 123-128-бб.

Эргешова Кундуз Абдылаковнанын 13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдардын курагына жараша тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: салттуу үй-бүлө, тарбиялоо, балдардын курак өзгөчөлүгү, элдик тарбиялык маданият, этнопедагогика, улуттук фольклор, этнография.

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз салттуу үй-бүлөсүндө балдарды жаш курагына карата тарбиялоонун тажрыйбалары жана аларды азыркы учурда пайдалануунун уланмалуулугу.

Изилдөөнүн предмети: салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курак өзгөчөлүгүнө карата тарбиялоонун мазмуну.

Изилдөөнүн максаты: салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоонун социалдык маданий өбөлгөлөрүн. жолдорун, ыкмаларын, каражаттарын, методдорун жана алардын азыркы коомдук педагогикалык практикадагы ордун ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн методдору: этнографиялык, тарыхый, социологиялык материалдарды үйрөнүү жана жыйынтыктоо, фольклордук чыгармаларды анализдөө, адабияттарды талдоо, аңгемелешүү, байкоо, эссе жаздыруу, тажрыйбаларды үйрөнүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: «Кыргыз элдик педагогикасында үй-бүлөдө балдарды жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша тарбиялоо» түшүнүгү салттык тарбиянын бир модели катары илим айдыңынан ачылып көрсөтүлдү; элдик таалим-тарбиялык маданияттагы балдарды курак өзгөчөлүгүнө жараша үй-бүлөдө тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү, салттык факторлору, методдору, ыкмалары кыргыздын элдик педагогикасынын компоненти катары талдоого алынды; кыргыз этникалык педагогикалык баалуулуктарынын үлгүсүндө балдарды курак өзгөчөлүктөрүнө ылайык үй-бүлөдө тарбиялоонун бүгүнкү күндө уланып жатышы айкындалды.

Пайдалануу боюнча сунуштар: жогорку класстардын окуучуларын элдик педагогиканын баалуулуктары аркылуу үй-бүлөлүк турмушка даярдоонун педагогикалык шарттарын, айкындалган методикалык негиздер; иштелип чыккан “Үй-бүлөлүк тарбиянын негиздери” аттуу комплекстүү окуу-методикалык программанын технологиялык модели; мугалимдер үчүн сабактардын алкагында жана сабактан тышкаркы мезгилде окуучуларды үй-бүлөлүк турмушка даярдоо боюнча методикалык кеңештер, сунуштарды практикада пайдаланса болот.

Колдонуу чөйрөсү: жалпы орто билим берүүчү мектептерде жогорку класстардын окуучуларынын турмуштук социалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана үй-бүлөлүк турмушка даярдоо максатында колодонсо болот.

РЕЗЮМЕ

на диссертационное исследование Эргешовой Кундуз Абдылаковны на тему: «Особенности воспитания детей в соответствии с возрастом в традиционной кыргызской семье»на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования

Ключевые слова: традиционная семья, воспитание, возрастные особенности детей, народная воспитательная культура, этнопедагогика, национальный фольклор, этнография.

Объект исследования: опыт воспитания детей в традиционной кыргызской семье в раннем возрасте и продолжение их нынешнего использования.

Предмет исследования: содержание возрастного воспитания детей в традиционных кыргызских семьях.

Цель исследования: социокультурные предпосылки воспитания детей в традиционной кыргызской семье в зависимости от их возраста. Раскрыть способы, приемы, средства, приемы и их место в современной социально-педагогической практике.

Методы исследования: изучение и обобщение этнографических, исторических, социологических материалов, анализ фольклорных произведений, анализ литературы, интервью, наблюдение, написание эссе, изучение экспериментов.

Научная новизна исследования: В кыргызской народной педагогике понятие «воспитание детей в семье по возрасту» раскрыто в области науки как модель традиционного воспитания; Проанализированы особенности, традиционные факторы, методы, приемы семейного воспитания детей в национальной воспитательной культуре в зависимости от их возраста как компонента кыргызской народной педагогики; На модели кыргызских этнопедагогических ценностей установлено, что воспитание детей в семье в соответствии с их возрастом продолжается и сегодня.

Рекомендации по использованию: педагогические условия подготовки старшеклассников к семейной жизни через ценности народной педагогики, выявленная методическая база; технологическая модель разработанной комплексной учебно-методической программы «Основы семейного воспитания»; методические советы и рекомендации учителям по подготовке учащихся к семейной жизни могут быть использованы на практике на занятиях и во внеурочное время.

Область применения: может быть использован в общеобразовательной школе для развития социальной компетентности старшеклассников и подготовки их к семейной жизни.

ABSTRACT

Ergeshova Kunduz Abdylakovna's dissertation, candidate of pedagogical sciences, speciality 13.00.01 – General pedagogy, history of pedagogy and education, on the topic «Features of raising children in accordance with the age in a traditional Kyrgyz family»

Keywords: traditional family, upbringing, age characteristics of children, folk educational culture, ethnopedagogics, national folklore, ethnography.
Object of study: the experience of raising children in a traditional Kyrgyz family at an early age and the continuation of their current use.
Subject of study: the content of age-related education of children in traditional Kyrgyz families.
The purpose of the study: socio-cultural prerequisites for raising children in a traditional Kyrgyz family, depending on their age. To reveal the methods, techniques, means, techniques and their place in modern socio-pedagogical practice.
Research methods: study and generalization of ethnographic, historical, sociological materials, analysis of folklore works, analysis of literature, interviews, observation, essay writing, study of experiments.
Scientific novelty of the research: In the Kyrgyz folk pedagogy, the concept of "raising children in the family by age" is disclosed in the field of science as a model of traditional education; The features, traditional factors, methods, methods of family education of children in the national educational culture are analyzed depending on their age as a component of the Kyrgyz folk pedagogy; Based on the model of Kyrgyz ethnopedagogical values, it has been established that the upbringing of children in the family in accordance with their age continues today.

Recommendations for use: pedagogical conditions for preparing high school students for family life through the values of folk pedagogy, identified methodological base; technological model of the developed comprehensive educational and methodological program "Fundamentals of family education"; methodological advice and recommendations for teachers on preparing students for family life can be used in practice in the classroom and after school hours.

Scope: can be used in a secondary school to develop the social competence of high school students and prepare them for family life.